

डॉ. सिगमंड फ्राइड यांचे मानसशास्त्रातील योगदान

- प्रा. बाबासाहेब पवळ

डॉ. सिगमंड फ्राइड यांचा जन्म ६ मे १८५६ रोजी ऑस्ट्रिया-हंगेरी या साम्राज्यामध्ये फ्रिबर्ग शहरात झाला. फ्राइड सात भावंडांपैकी सर्वात मोठे होते. ते नंतर व्हिएन्नात राहायला गेले. त्यांनी १८८१ मध्ये व्हिएन्ना विद्यापीठातून डॉक्टर ऑफ मेडिसिन ही पदवी प्राप्त केली. हिटलरच्या नाझी बंडामुळे लंडनमध्ये पलायन केले. १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीला मानसशास्त्र एक स्वतंत्र शास्त्र म्हणून विकसित झाले. त्यावेळी मानसशास्त्राचा उद्देश प्रौढ मानवाच्या चेतनेचे विश्लेषण आणि अभ्यास करणे हा होता. फ्राइड यांनी चेतनाचे मानसशास्त्र यास विरोध केला व मनोविश्लेषणाशी संबंधित अनेक संकल्पना मांडल्या. त्यावर आधुनिक मानसशास्त्र अवलंबून आहे असे सांगितले. सिगमंड फ्राइडच्या सुरुवातीच्या जीवनाकडे पाहिल्यास न्यूरोसायन्सकडे त्यांचा कल होता. १८७३ ते १८८१ मध्ये न्यूरो शास्त्रज्ञ अन्सर्ट ब्रूक यांच्याशी त्यांचा जवळचा संबंध आला. या शास्त्रज्ञांचा त्यांच्यावर जास्त प्रभाव होता. फ्राइड यांनी जोसेफ ब्रुवर यांच्यासोबत स्टडीज इन हीस्टेरिया या पेपरचे सहलेखन केले. या पेपरमध्ये मनोविश्लेषणाचे बीज लपलेले होते. इ.स. १८८५ मध्ये फ्रेंच मानसोपचारतज्ञ जीन चारकोट यांची इंटरनशिप मिळाली ते रुग्णावर उपचार करण्यासाठी समोहनाचा वापर करण्यास शिकले तसेच त्यांनी रुग्णाच्या उपचारावेळी संभाषणाचा वापर केला. फ्राइड यांची फ्री असोसिएशन मेथड ही पद्धती प्रसिद्ध झाली. याचा फायदा मानसोपचारतज्ञांना रुग्णांच्या समस्या जाणून घेण्यास व उपाययोजना करण्यास उपयोगी पडली. यामुळे रुग्णास जाणिवपूर्वक संभाषणास भाग पाडले. या कृतीमुळे समोहनाचा वापर सोडून देण्यास मदत झाली. फ्राइड यांनी मातृगंड व पितृगंड या संकल्पना मांडल्या. त्यांनी लैंगिकता ही एक अशी घटना आहे जी मानवाच्या मानसिक समस्या निर्धारित करते त्यांनी लैंगिकतेवर तीन निबंध लिहिले.

इ.स. १९०० मध्ये त्यांनी इंटरप्रिटेशन ऑफ ड्रीम हे पुस्तक लिहिले यात त्यांनी सांगितले की आपल्या अपूर्ण इच्छांचे प्रतिबिंब त्यात असते. याच काळात कार्ल युंग, अँडलर हे शास्त्रज्ञ त्यांच्याकडे आकर्षित झाले. इ. स. १९०९ मध्ये क्लार्क विद्यापीठात मनोविश्लेषण या विषयावर व्याख्यानाचे त्यांनी आमंत्रण

स्वीकारले व या व्याख्यानामुळे ते प्रसिद्धीझोतात आले.

मनोविश्लेषणाची सुरुवात -

डॉ. ब्रॉयर यांच्याकडे एक तरुण स्त्री उपचारासाठी आली तिच्यावर उपचार करताना त्यांनी मोहनिद्रेचा वापर केला. मोहनिद्रेच्या अवस्थेत असताना ती स्त्री जुन्या आठवणी सांगत होती वडिलांची शुश्रूषा करत असताना मनात कोणते विचार येत असत ते ती सांगत असे. त्यावेळी काही इच्छा पूर्ण करणे शक्य नव्हते म्हणून तिने त्या इच्छा दडपून टाकल्या होत्या. उदा. शेजारच्या घरात नाचगाणे चालू होते ते ऐकताना मलासुद्धा त्या नाचगाण्यात सहभागी होता आले असते तर ! पण वडिलांच्या आजारपणामुळे तिला ते शक्य नव्हते नंतर याबद्दल तिने स्वतःला दोष दिला होता. ती मोहनिद्रेत असताना हा प्रसंग पुन्हा घडत असल्यासारखे सांगू लागली आणि नंतर शुद्धीवर आल्यावर तिला खूप बरे वाटले त्यानंतर फ्रॉइडनी असा तर्क केला की, आपल्या मनाचे दोन भाग असतात, ज्याचे सर्व व्यवहार आपल्याला कळतात. हे जागृतमन आणि जागृतमनाच्याही खाली खोलवर असा एक भाग म्हणजे ज्याचे व्यवहार जाणिवेच्या पलीकडे आहेत त्याला अबोधमन असे नाव दिले. अबोध मनात समाजाच्या दृष्टीने ज्या गोष्टी निषिद्ध असतात त्या आपण दडपून टाकतो आणि आपल्याला वाटते की, त्या नाहीशा झाल्या पण फ्रॉइडच्या मते त्या नाहीशा होत नसतात त्या अबोध मनात जाऊन बसतात पण त्या उसळी मारून जागृत मनात वर येण्याचा प्रयत्न करतात अशावेळी मनातील नियंत्रण- शक्ती त्यांना वर येऊ देत नाही. फ्रॉइडच्या मते रोगाची लक्षणे व मूळ रोग समूळ नष्ट करण्याचा मार्ग म्हणजे अबोध मनातील दडपलेल्या इच्छा विचारांना मुक्त करून जाणिवेच्या कक्षात आणणे यासाठी मनोविश्लेषणात पारंगत असणाऱ्या व्यक्तीची मदत घ्यावी लागते. कुठलीही मानसिक क्रिया अकारण घडत नसते तिला काहीतरी कारण असतेच तेव्हा अशा चुका आपण का करतो यावर अधिक विचार केला तर आपण असे म्हणतो की आपण घाईत होतो किंवा आपले लक्ष दुसरीकडे असेल परंतु प्रत्येक चुकीचे असे स्पष्टीकरण देऊ शकत नाही कधी कधी आपण यातील एकही कारण नसताना चूका करतो असे त्यांचे मत आहे. अतृप्त इच्छांना शब्दाद्वारे किंवा इतर मार्गांनी वाट मोकळी करून देतो यास भावविरेचन म्हणतात. काही वेळा विरेचन सततपणे होऊ शकत नाही तेव्हा संमोहन निद्रेचा वापर करावा लागतो.

मनोविश्लेषण सिद्धांत -

फ्रॉइड यांनी सर्वप्रथम व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचे मनोविश्लेषण दृष्टिकोनातून विश्लेषण केले. मानवासंबंधीच्या सर्व घटकांचा विचार करण्यात आला व्यक्तीकडून वर्तन हे समाजमान्य रीतीने कशाप्रकारे केले जाते याचे विश्लेषण केले. सिग्मंड

फ्रॉइड यांनी मनोविश्लेषण सिद्धांतांमध्ये काही संकल्पना मांडल्या त्या पुढीलप्रमाणे
अ) व्यक्तिमत्त्व रचना

१) इदम (खव)- इदमचे कार्य सुख तत्त्वानुसार चालते कारण इदमचा संबंध फक्त सुख मिळवण्यासाठी असतो. यात व्यक्तीच्या सर्व इच्छा, प्रेरणा निर्माण होतात व इदमच्या सर्व इच्छा प्रेरणा पूर्ण करण्यास प्रयत्न करणे याचे कार्य अबोध पातळीवर चालते.

२) अहम (एसे) - हा व्यक्तिमत्त्वाचा बोधावस्थेचा भाग असतो यामुळेच अहमला वास्तवतेची जाणीव असते. याचे कार्य वास्तवता तत्त्वानुसार चालते इदममध्ये निर्माण झालेल्या इच्छा ,प्रेरणेवर याचे नियंत्रण असते म्हणूनच व्यक्तीचे वर्तन हे समाजमान्य तत्त्वानुसारच होते.

३) पराहम (डीशिअॅ एसे) - समाजातील आदर्श, नीतिमूल्ये यांच्यामुळे व्यक्तिमत्त्वात पराहमचे अस्तित्व असते योग्य-अयोग्य, नैतिक-अनैतिक यांचा विचार यामुळेच होतो इदम अहम यांच्या वर्तनावर नियंत्रण करण्याचे कार्य करतो.

ब) मनाचे स्तर -

१) सुप्तबोधावस्था- एका ठराविक वेळी जाणिवेच्या कक्षेत नसलेली माहिती, घटना, चिंता व विचार मनाच्या स्तरावर असतात त्यास सुप्तबोधावस्था म्हणतात ही माहिती गरज पडेल तेव्हा सर्व माहिती,विचार, चिंता जाणिवेच्या पातळीवर आणता येतात.

२) बोधावस्था- एका विवक्षित क्षणी एखाद्या गोष्टीची व्यक्तीला जाणीव होत असते त्या सर्व गोष्टी म्हणजे बोधावस्था होय बोधावस्थेचे अल्पकालीन स्मृतीशी साधर्म्य असते. कोणत्याही माहितीचा वापर जोपर्यंत केला जातो तोपर्यंत ती टिकून राहते त्यानंतर लोप पावते.

३) अबोधावस्था - मनाचा हा एक भाग कायम दडलेला असतो. जाणिवेच्या पातळीच्या खाली असतो आणि तो सांकेतिक रूपात म्हणजेच स्वप्न किंवा नकळतपणे आलेले वर्तन या माध्यमातून प्रकट होते. अशा गोष्टी कधीतरी उफाळून वर येतात अशावेळी त्या नकळतपणे तोंडून शब्दाद्वारे बाहेर पडतात.

क) मनोलैंगिक विकास अवस्था

१) मुखावस्था (जन्म ते १८ महिने) - या काळात बालक स्तनपानावेळी चोखणे, चावणे या क्रिया करते व त्यातून सुख मिळवते. जर बालकाला स्तनपानापासून वंचित ठेवल्यास अशी मुले मोठेपणी हट्टी, ताठर, कंजूष बनतात तसेच त्यांच्यात असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते.

२) गुदावस्था (१८ महिने ते तीन वर्षे) - याकाळात मुलाला मूलभूत

नैसर्गिक विसर्जनाचे प्रशिक्षण दिले जाते. यात मुलांकडून चुकीचे वर्तन घडल्यास पालकांकडून शिक्षा मिळते व व्यवस्थित केल्यास कौतुक केले जाते या क्रिया व्यवस्थित पार न पडल्यास मुले निष्क्रिय बनतात.

३) शिश्रावस्था (३ वर्ष ते ६ वर्ष) - याकाळात मुलांना स्वतःच्या लैंगिक इंद्रियाविषयी उत्सुकता वाटते व ती आपली इंद्रिये हाताळतात पण मोठेपणे यावर खूप बंधने असतात त्यामुळे सुखप्राप्तीत अडथळे येतात अशी मुले मोठेपणी आत्मकेंद्रित, बेफिकीर बनतात याच काळात मातृगंड व पितृगंड हे भाव तयार होतात.

४) सुप्तकामुकता (६ वर्ष ते १३-१४ वर्ष) - या काळात लैंगिक वासना सुप्त अवस्थेत असतात समलिंगी खेळ व क्रीडा यातून मुले सुखप्राप्ती करतात.

५) जननकामुकता (१३-१४ वर्षानंतरचा काळ) - या काळात भिन्नलिंगी व्यक्तीबद्दल आकर्षण निर्माण होऊन व्यक्ती लैंगिक सुखाचा अनुभव घेते.

संदर्भ ग्रंथ -

- १) सिग्नंड फ्रॉइड जीवन व कार्य, हरोलीकर ह. ब., १९७२
- २) मानसशास्त्राचे त्रिमूर्ती, परुळेकर आशा, उन्मेष प्रकाशन
- ३) सिग्नंड फ्रॉइड विचार दर्शन, कामत साधना, पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे
- ४) मानसशास्त्राचे मूलाधार, डॉ.नरेंद्र देशमुख, प्राचार्य डॉ.लक्ष्मण शितोळे, डॉ.गणेश लोखंडे, (संपा.) सक्सेस प्रकाशन

७३